

ALEXIS DE TOCQUEVILLE: VROEGTIJDIGE DIAGNOSE VAN DE MASSADEMOCRATIE

Antoon Braeckman

Inleiding

Teruggrijpen naar Alexis de Tocqueville, de auteur van *De la démocratie en Amérique*, en dus naar een tijd (1835/1840) waarin het heersende politieke systeem grondig verschilde van onze huidige democratie, kan verbazen maar ook uitdagend. Tocqueville biedt ons immers – en dat is een eerste stelling – een ‘vroegtijdige diagnose van de massademocratie’. We gebruiken hier nadrukkelijk de term ‘massademocratie’ om het onderscheid te markeren met het type democratie dat verbonden is met data als 1688 (*Glorious Revolution* in Engeland), 1787 (de constitutie van de Verenigde Staten van Amerika) en 1789 (Franse Revolutie). Ook wij zijn nog steeds geneigd onze eigen democratie onmiddellijk in verband te brengen met die grote achttiende-eeuwse politieke revoluties. Dat is natuurlijk niet onjuist, maar tegelijk dient erkend – en dat is een tweede stelling – dat onze democratie fundamenteel verschilt van die democratieën van achttiende-eeuwse origine. Dat valt overigens gemakkelijk te illustreren onder verwijzing naar de Franse constitutie van 1791 (en de vele soortgelijke constituties nadien). Daar bestaat immers op grond van het cijnskiesrecht een onderscheid tussen ‘des citoyens actifs’ en ‘des citoyens passifs’ – wat op het terrein betekende dat die constitutie zowat drie miljoen van de in totaal zeven miljoen mannen boven de vijftientwintig jaar uitsloot van alle kiesverrichtingen.¹ In onderscheid met dit type van democratie is onze hedendaagse democratie van negentiende-eeuwse origine. Dit houdt in dat ze de sporen draagt van de afwikkeling van de ‘sociale kwestie’ in de negentiende eeuw en van haar oplossingen. Onder die sociale kwestie verstaan we het maatschappelijk problematisch worden van de massale uitsluiting van de arbeidersmassa’s uit het politieke systeem. De oplossing ervan kunnen we in politiek opzicht samengevatten als de invoering van ‘het algemeen, enkelvoudig stemrecht’ (voor mannen) om en rond de eeuwwisseling (en ten laatste na Wereldoorlog I).² Onze stelling is nu dat de doortocht van de achttiende-eeuwse democratieën doorheen de negentiende-eeuwse sociale, politiek en economische ontwikkelingen, die democratieën fundamenteel getransformeerd heeft tot massademocratieën. De man die die transformatie heeft zien aankomen en bovendien als eerste het profiel van die massademocratieën heeft geschetst is Tocqueville. Dat betekent dat als hij het in 1835/1840 over de democratie heeft, hij het merkwaardig genoeg reeds over de hedendaagse massademocratie heeft, die op dat ogenblik nog zo goed als onbestaande was.

Hiermee rechtvaardigen we de term 'vroegtijdig' uit de titel. Tocqueville schetst inderdaad het profiel van de massademocratie op een ogenblik dat de contouren ervan pas zichtbaar werden. Hij is zich daarbij bovendien bewust van het feit dat hij iets nieuws registreert. In dat opzicht is het overigens interessant om zijn tekst te leggen naast het *Communistisch Manifest* van Marx uit 1848, dat óók de komst van een nieuwe samenleving aankondigt (zie de openingszin: "Een spook waart door Europa – het spook van het communisme"). Ook Marx meent getuige te zijn van een nakende, diepgaande transformatie van de samenleving. Er zou een klassenloze maatschappij in het verschiet liggen: het resultaat van een (laatste) revolutie, die het werk van het proletariaat is. Opvallend is dat ook Tocqueville (herhaaldelijk) de term revolutie gebruikt om de aan gang zijnde diepgaande transformatie van de samenleving aan te duiden – al heeft hij het in dat verband over een '*democratische revolutie*':

Een geweldige democratische revolutie grijpt bij ons plaats. Iedereen neemt dat waar, maar lang niet iedereen beoordeelt het op dezelfde manier. Sommigen beschouwen het als een nieuwigheid en hopen er nog een stokje voor te kunnen steken, omdat ze er niet veel goeds in zien. Anderen zien het nutteloze van ieder verzet in [...].³

Ik heb stellig de indruk dat Marx en Tocqueville dezelfde fundamentele transformatie hebben zien aankomen: de transformatie van een burgerlijke naar een postburgerlijke of massademocratische samenleving. Beiden brengen die transformatie evenwel op een verschillende manier in kaart, omdat ze naar de gebeurtenissen kijken met een verschillende analytische blik. Tocquevilles blik is die van de historicus en politieke socioloog (wiens blinde vlek de rol betreft van de economische antagonismen binnen de samenleving); Marx' blik is die van de sociale wetenschapper en politieke econoom (wiens blinde vlek de historische contingenties en verschillen betreft tussen de diverse samenlevingen).

Tot slot gewaag ik van een 'diagnose'. Tocqueville doet méér dan alleen maar registreren en beschrijven. Hij wil het fenomeen van de democratie begrijpen. Daartoe tracht hij een consistent beeld op te hangen van de democratie, inclusief een 'sterkte-zwakke analyse'. Precies in die sterkte-zwakke analyse – de eigenlijke diagnose – is hij bijzonder actueel. Dat wil ik in wat volgt duidelijk maken.

De opbouw van het stuk is als volgt. Eerst wil ik Tocqueville en zijn tekst *De la démocratie en Amérique* kort toelichten (1). Vervolgens geef ik een schets van Tocquevilles theoretische referentiekader: het theoretische perspectief van waaruit hij zijn analyse opbouwt (2). Ik besluit met een overzicht van zijn politiektheoretische bevindingen aangaande de democratie (3).

1. Tocqueville en de opzet van *De la démocratie en Amérique*

Alexis de Tocqueville (1805-1859) is afkomstig uit een adellijke familie uit Normandië met sterke banden met het Franse koningshuis (Bourbon). Hij is de achterkleinzoon van een raadsheer van Louis XVI. Tijdens de Terreur worden zijn ouders gevangengezet, maar opnieuw bevrijd na de val van Robespierre (17 juli 1793). Zijn vader was prefect van meerdere departementen onder de restauratie. Tocqueville studeert rechten in Parijs tussen 1820 en 1825. In 1827 wordt hij tot rechter benoemd in Versailles. Van 1829 tot 1830 studeert hij historiografie aan de Sorbonne bij de later Franse premier Guizot, die hem wijst op de onstuitbare opkomst in de beschavingsgeschiedenis van de burgerlijke klasse. In 1830 is hij voor het eerst parlementair onder de pas aangetreden 'burgerkoning' Louis-Philippe (van Orléans). Hij blijft in de actieve politiek tot 1852.

In 1831-1832 maakt Tocqueville samen met Gustave Beaumont in opdracht van het Franse ministerie van binnenlandse zaken een rondreis door de Verenigde Staten om er het gevangeniswezen te bestuderen. Gedurende negen maanden doorkruist hij de Verenigde Staten, die zich toen uitstrekten van Québec in het noorden tot New Orleans in het zuiden en van de Oostkust tot het Michigan meer in het westen. Van die rondreis maakt hij evenwel vooral gebruik om de Amerikaanse samenleving te bestuderen. Met Beaumont publiceert hij in 1833 het verslag van zijn onderzoek naar het Amerikaanse gevangeniswezen: *Du système pénitentiaire aux États-Unies et de son application en France*. In 1835 publiceert Tocqueville het eerste deel van *De la démocratie en Amérique*; het tweede deel volgt in 1840. Het is meteen een groot succes. Na de staatsgreep van Louis Napoleon in 1852 wordt Tocqueville een tijdlang gevangengezet en verlaat hij definitief de actieve politiek. In 1856 publiceert hij het eerste deel van een studie over de Franse Revolutie: *L'ancien régime et la Révolution*. Hij sterft in 1859.

In *De la démocratie en Amérique* gaat Tocqueville uit van de onstuitbare opkomst van de democratische samenleving en tracht hij door onderzoek van de Amerikaanse samenleving te achterhalen hoe zo'n democratische samenleving eruit kan zien.

Tijdens mijn verblijf in de Verenigde Staten heeft van alle nieuwe dingen die mijn aandacht trokken niets zo'n sterke indruk op mij gemaakt als de gelijkheid in levensomstandigheden. [...] Naarmate ik de Amerikaanse maatschappij aan een wetenschappelijk onderzoek onderwierp, leerde ik dan ook in de gelijkheid van levensomstandigheden met steeds groter duidelijkheid het genetische principe erkennen, waarvan ieder afzonderlijk feit afgeleid scheen te zijn en waarop ik

telkens weer stuitte als op een centraal gegeven dat het eindpunt vormde van al mijn waarnemingen.

Hiermee formuleert Tocqueville de eigenlijke thesis van *De la démocratie en Amérique*: de 'gelijkheid van levensomstandigheden' is het genetische principe van het nieuwe type (democratische) samenleving dat zich overal aankondigt. Bemerk hier het merkwaardige gebruik van de term 'democratie' bij Tocqueville. Met die term doelt hij primair niet op een politiek systeem, maar op een sociale realiteit. Hij verstaat onder een democratie op de eerste plaats een samenleving van individuen die een verregerende gelijkheid inzake bestaansvoorwaarden delen. Tocqueville stelt de 'democratische revolutie', waarvan hoger sprake in de tekst, dan ook geregeld gelijk met een 'sociale revolutie' (zoals in volgend citaat: "Nooit heb ik zelfs de overtuiging voorgewend, dat de sociale revolutie waarvan de opmars mij onafwendbaar lijkt, gunstig ofwel funest voor de mensheid zou zijn. Die revolutie aanvaard ik als een *fait accompli*" (DA, 37)). Op grond van een zorgvuldige analyse van *De la démocratie en Amérique* wijst Claude Lefort er evenwel op dat Tocquevilles thesis op het niveau van de tekst behoorlijk problematisch is. Zo laat hij zien dat Tocqueville die 'gelijkheid van levensomstandigheden' – die in wezen een sociaal gegeven is – weliswaar als genetisch principe naar voren schuift, maar in zijn historisch relaas van het ontstaan van de Amerikaanse democratie er niet onderuit kan dit gebeuren te verbinden met de vrijheidsidealen en de democratische principes van de uit burgerlijke milieus afkomstige, puriteinse 'Pilgrim Fathers' die, zoals bekend, aan de wieg stonden van het moderne Amerika. Op die manier problematiseert Lefort de door Tocqueville eenzijdig sociologisch geduide oorsprong van de democratie en wijst hij op de onreducerbaar politieke factoren die aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van de (Amerikaanse) democratie. Lefort ondergraaft zo de centrale thesis van *De la démocratie en Amérique*, als zou het ontstaan van de democratie louter en alleen het effect zijn van een sociologisch gegeven.⁴

Tocqueville gaat verder:

Dan wendde ik mijn blik weer naar ons halfmond. Het kwam mij voor, dat ik er iets soortgelijks waarnam, als het schouwspel dat de nieuwe wereld mij bood. Ik zag er de gelijkheid van levensomstandigheden van dag tot dag meer veld winnen, zonder er nog haar uiterste mogelijkheden bereikt te hebben zoals in de Verenigde Staten. Het leek me, dat dezelfde democratie, die het maatschappelijk leven van Amerika beheerste, bezig was ook in Europa snel een machtspositie te veroveren (DA, 25-6).

Tocqueville gaat uit van het feit dat Amerika een positief voorbeeld is van hoe een democratie er kan uitzien, maar dat zo'n invulling van de democratie om tal van redenen in Europa niet kan.

Het lijkt mij aan geen enkele twijfel onderhevig, dat ook wij, net als de Amerikanen, vroeg of laat de bijna volledige burgerlijke gelijkheid zullen bereiken. Hieruit wil ik echter niet de conclusie trekken, dat wij uiteindelijk uit een overeenkomstig sociaal bestel noodzakelijkerwijs dezelfde staatkundige consequenties zullen moeten trekken als de Amerikanen gedaan hebben. Ik geloof geenszins, dat zij de enige bestuursvorm gevonden hebben waarin de democratie zichzelf gestalte kan geven (DA, 36-7).

Die redenen daarvoor vindt Tocqueville in de historische individualiteit van Europa. In onderscheid met Amerika heeft Europa af te rekenen met 1) de nefaste gevolgen van de Franse Revolutie op het vlak van de centralisatie van de macht, 2) met haar eigen voorgeschiedenis, die die is van een voormalige aristocratische samenleving, waardoor de adel zich tegen de democratische 'revolutie' blijft verzetten en rechten blijft opeisen tegen de gang van de geschiedenis is, en 3) met de negatieve houding die de religie in Europa van oudsher aanneemt tegenover moderniseringsprocessen, waardoor ze in de regel onder één hoedje speelt met de niet-democratische krachten. Tegelijk is het Tocquevilles bedoeling om die in aantocht zijnde 'democratische samenleving' te beoordelen. Hij wil nagaan welke daarvan de positieve en de negatieve punten zijn in vergelijking met het vroegere, aristocratische samenlevingstype, en waar zich de eventuele gevaren situeren die verbonden zijn met de democratische samenleving.

De opbouw van *De la démocratie en Amérique* is eenvoudig. Het eerste deel biedt een indringende analyse van de Amerikaanse samenleving anno 1831-32, met aandacht voor de geografie, de ontstaansgeschiedenis, de politieke organisatie van federaal tot lokaal niveau, het juridisch systeem, het kiesstelsel, de specifieke invulling van de democratische vrijheden (pers, vrije meningsuiting, recht op vereniging) en de aard en de rol van de publieke opinie. Boeiend is ook de kritische reflectie op de verhoudingen tussen blank en zwart en tussen de blanken en de indiaanse bevolking, waarmee het eerste deel afsluit. Tocqueville voorspelt grote onlusten tussen zwart en blank – hij voorspelt een 'zwarte' revolutie en hij kritiseert de slavernij – niet alleen op morele, maar ook op sociaal-economische gronden. Zo laat hij zien dat het Zuiden precies ten gevolge van de slaveneconomie, al behoorlijk economisch achterop hinkt in vergelijking met het Noorden. Inzake de indianenbevolking voorspelt hij de totale liquidatie ervan en zonder omwegen laakt hij de verantwoordelijkheid van de blanken in deze. Het tweede deel (gepubliceerd in 1840) is van een meer

algemene strekking. Tocqueville ontwerpt hier een 'ideaaltype' van de democratische samenleving in functie van het stellen van een algemene diagnose van deze samenlevingsvorm en van het afleiden van toekomstige ontwikkelingen. Hij gaat hier uitgebreid in op de invloed van de democratie op het intellectuele leven, op het gevoelsleven, op de zeden in eigenlijke zin en op het politieke leven.

Het tekstgenre is in beide delen moeilijk vast te leggen. Het is zowel een reisverslag, als een empirische sociologische, of politicologische studie, als een proeve van sociaal-politieke theorievorming omtrent de democratie. Daarnaast vertoont Tocquevilles studie twee opvallende kenmerken: de verstrengeling van empirische descriptie en normatieve evaluatie en de belangwekkende kennis-sociologische teneur ervan. Die kennis-sociologische component toont zich waar Tocqueville nagaat wat de invloed is van de democratische samenlevingsvorm op het intellectuele leven, het gevoelsleven, de zeden, de politieke gemeenschap en zelfs op de wetenschap, getuige volgend citaat:

Al betekent de democratie in haar sociale ordening en instellingen geenszins een rem op de geestelijke creativiteit van de mens, het is op zijn minst onaanvechtbaar dat zij een heel bepaalde draai geeft aan zijn geestelijke gerichtheid. [...] Wetenschapsbeoefenaars in een democratische cultuur zijn altijd bang zich te verliezen in utopieën. Systemen wekken hun wantrouwen. Zij blijven het liefst zo dicht mogelijk bij de feiten, die zij bovendien graag zelf natrekken. [...] De wetenschap krijgt daardoor wel een minder verheven, maar van de andere kant veel vrijer en overtuigender gestalte. In een klassenmaatschappij [en bedoeld is hier: een aristocratische maatschappij – AB] heeft men gewoonlijk een hoge opvatting van de waardigheid, het vermogen en grootheid van de mens. Deze opvattingen [...] vergemakkelijken de natuurlijke hang van de menselijke geest naar de hoogste regionen van het denken en leiden dit denken als vanzelfsprekend naar een verheven en bijkans goddelijke verering van de waarheid. In zulke omstandigheden wenden de geleerden zich dan ook naar theoretische bespiegelingen. Het komt bij hen zelfs dikwijls voor, dat zij voor praktische aspecten een onverantwoordelijke minachting aan de dag leggen. [...] Dit is een goed voorbeeld van een aristocratische kijk op de wetenschap. Zoiets zou niet kunnen voorkomen in een democratische maatschappij (DA, 99-102).

Is de vermenging van descriptie en normering weinig uitzonderlijk voor de tijd waarin Tocqueville schrijft, dan is het kennis-sociologische element dat al veel minder. De kennis-sociologie wordt immers traditioneel beschouwd als een erfenis van Marx, meer bepaald van diens historische materialisme, dat neerslaat in Marx ideologiebegrip en een samenhang postuleert tussen de maatschappijstructuur en de positie die men erin inneemt (de sociaal-economische onderbouw), enerzijds, en de manier van denken (in de ruime zin) (de politieke en culturele bovenbouw), anderzijds. Het onderzoek naar dat verband is

naderhand door Karl Mannheim in de jaren twintig van de vorige eeuw als 'kennisociologie' op begrip gebracht. Uit de tekst van Tocqueville blijkt nu dat het historische materialisme, in de zin van de band tussen 'de sociale ordening' van de samenleving en de 'geestelijke oriëntatie' van het gros van haar leden, ouder is dan Marx.⁵ En dat is ook zo. Het is namelijk aangetoond dat Tocquevilles benadering op dat stuk een erfenis is van de achttiende-eeuwse theoretici in de lijn van Montesquieu, waarin Tocqueville zichzelf ook uitdrukkelijk situeert (cf. infra). Tocqueville en Marx putten ter zake bovendien uit een zelfde bron: de inzichten van de liberale historiografen van de eerste helft van de negentiende eeuw, waaronder vooral Guizot. Tocqueville liep bij hem college, terwijl Marx zijn geschriften las toen hij in 1842 journalist was bij *Die Rheinische Zeitung* te Keulen. Van Guizot namen beiden overigens ook de gedachte over van de onstuitbare historische opmars van de burgerij.

2. Het theoretische referentiekader

Een goed begrip van Tocquevilles werk onderstelt inzicht in zijn theoretische referentiekader, dit is het kader van vooropstellingen en ophangingspunten van waaruit hij denkt. Het theoretische referentiekader uit *De la démocratie en Amérique* laat zich grofweg samenvatten als een 'retour à Montesquieu'. Alle commentatoren beklemtonen de theoretische verwantschappen tussen Tocqueville en Montesquieu (1689-1755). Tocqueville stelt zelf dat tijdens de redactie van *De la démocratie en Amérique* hem het voorbeeld van Montesquieu voor ogen stond. De vraag is echter wat dit nu precies betekent.

In *Les étapes de la pensée sociologique* maakt Raymond Aron (1905-1983) een onderscheid tussen twee types van sociologen: 1) sociologen zoals Comte en Marx (maar ook Durkheim en Pareto), die op zoek gaan naar een universele theorie, en 2) sociologen als Montesquieu, Tocqueville en Weber (maar ook Aron zélf), met een uitgesproken zin voor 'historische individualiteit'.⁶ Tocqueville, aldus Aron, herneemt in belangrijke mate het soort onderzoek van Montesquieu. De gelijkenissen met dit werk situeren zich echter niet alleen op het niveau van de aard en de opzet van het onderzoek, maar ook op het vlak van de centrale probleemstelling, het analytisch referentiekader en de theoretische bevindingen.

Beginnen we met het soort onderzoek dat beide auteurs opzetten. De intuïtie achter Montesquieus *De l'esprit des lois* (1748) is dat niet zozeer de wetten, dan wel de 'geest' van de wetten het eigene van een samenleving bepaalt. Die 'geest' — of 'politieke cultuur' zoals wij thans zouden formuleren — wordt bepaald door uiteenlopende zaken als de geografie, het klimaat, de economie, de zeden en gewoonten, de religie, enzovoort. Op grond van die zienswijze heeft Montesquieu vanzelfsprekend veel aandacht voor de empirische diversiteit van

'politieke culturen', benadert hij politieke systemen bij voorkeur comparatief en probeert hij aan te tonen waarom welk type samenleving gebaat is met welk politiek systeem en waarom een zelfde politieke systeem bij de ene gemeenschap eerder zus en bij een andere veeleer zo ingevuld wordt. Zo suggereert Montesquieu dat de mentaliteit van de oosterse volkeren om een despotisch bewind vraagt, terwijl een democratisch regime perfect aansluit bij de cultuur van de Engelsen, mits een uitsluitend door de adel bevolkt Hoger Huis dit regime garandeert. — Met een dergelijke benadering stond Montesquieu in de zogenaamd rationalistische eeuw van de Verlichting overigens niet alleen. In Duitsland werd vergelijkbaar onderzoek op de sporen gezet door Gottfried Herder. Het verslag daarvan vindt men in *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784-1791).

Belichten we vanuit die invalshoek Tocquevilles *De la démocratie en Amérique*, dan vinden we daarin dezelfde zin voor de empirische verschijningswijze van politieke stelsels, dezelfde voorkeur voor een comparatieve benadering en een zelfde aandacht voor de 'geest' van de wetten. In tegenstelling tot Marx gaat Tocqueville niet op zoek naar universele principes of wetmatigheden, maar geeft hij vooral aandacht aan de idiosyncrasieën van de (Amerikaanse) samenleving. Bovendien bestudeert hij die Amerikaanse democratie als een referentiepunt om de democratische (r)evolutie in Europa te kunnen beoordelen. Amerika is in zijn optiek en ten gevolge van allerlei omstandigheden immers uitgegroeid tot hét laboratorium van de democratische cultuur. Gevoelig voor het belang van de 'geest' van de wetten, stelt Tocqueville dat het eigene van een samenleving, *in casu* de Amerikaanse, bepaald wordt door 1) de geografische en historische condities, 2) door het politieke stelsel en zijn wetten, 3) door de zeden en gewoonten, en inzonderheid door de religieuze overtuigingen die er heersen. De volgorde waarin deze factoren bepalend zijn voor de 'geest' van de wetten is volgens Tocqueville evenwel precies andersom.

Een tweede opvallende gelijkenis met het werk van Montesquieu geldt de problematiek. De vraag die Tocqueville bezighoudt is hoe in een 'cultuur van gelijkheid', dit is in een democratie, de vrijheid van het individu gevrijwaard kan worden.⁷ Staat de gelijkheid de vrijheid er niet onvermijdelijk in de weg? Net als voor Montesquieu is ook voor Tocqueville de democratie onmogelijk zonder 'geest van gelijkheid'. Democratie bepaalt Tocqueville overigens bij voorkeur als het maatschappijtype waarin de bestaansvoorwaarden van alle burgers gelijk zijn, of tenminste evolueren naar maximale gelijkheid. Die tendens naar gelijkheid draagt volgens Montesquieu en Tocqueville op diverse wijzen de kiem van despotisme in zich. Er is immers gelijkheid wanneer iedereen dezelfde, maar desgevallend ook wanneer *niemand* rechten heeft. Bovendien lijken individuen in een democratie veeleer geneigd erop toe te zien dat er geen ongelijkheid ontstaat, dan dat ze bekommerd zijn om het vrijwaren van de individuele

vrijheid. Liever iedereen gelijk en onvrij, dan iedereen vrij maar ongelijk, zo lijkt de burger in de democratie wel te denken. Liever verstrenging van de wet of méér regulering, dan het tolereren van individuele ongelijkheid. De vraag van Tocqueville is dan ook hoe 'gelijkheid in vrijheid' te realiseren valt? Dat betekent niet dat vrijheid voor Tocqueville gelijkheid uitsluit of omgekeerd. Vrijheid staat bij Tocqueville tegenover tirannie of despotisme. Maar in het beklemtonen van de gelijkheid in een democratie ontwaart Tocqueville mogelijke steunpunten voor het despotisme en dus mogelijke bedreigingen voor de vrijheid. Voor Tocqueville kan vrijheid evenmin steunen op ongelijkheid. Vrijheid dient gerealiseerd binnen de democratische realiteit van de 'gelijkheid inzake bestaanscondities' en dient bovenal beveiligd door instellingen.

Net zoals Montesquieu een positieve gestalte van de democratie gerealiseerd zag in Engeland, acht Tocqueville een dergelijke democratie geactualiseerd in de Verenigde Staten. In beide gevallen is er sprake van democratie, inclusief de karakteristieke 'geest van gelijkheid', én met vrijwaring van de vrijheid. Net als Montesquieu in het geval van Engeland schrijft Tocqueville die gelukke realisatie van de democratie in Amerika toe aan het principe dat 'le pouvoir doit arrêter le pouvoir' — dat de ene macht de andere macht een halt moet toeroepen.⁸ Voor Tocqueville als voor Montesquieu bestaat de politieke vrijheid immers in de afwezigheid van willekeur (van de machthebber). Om die willekeur uit te sluiten moet aan elke macht een tegenmacht beantwoorden. Beide machten houden elkaar dan in evenwicht: ze leggen elkaar aan banden. Montesquieu ziet dat principe in Engeland vooral gerealiseerd in het systeem van de 'scheiding der machten'. Tocqueville legt, uitgaande van dat zelfde principe, vooral de nadruk op het systeem van 'checks and balances' dat ingebouwd is in de Amerikaanse constitutie en op het belang van de federale organisatie van de Verenigde Staten. In een dergelijk bestel roept de regionale of lokale macht een halt toe aan de inmenging van de federale machtsinstanties.

Regionale instellingen zijn mijns inziens in ieder staatsbestel van belang, maar in een democratische staatsorde is daar wel een heel bijzondere behoefte aan. Bij een aristocratische hiërarchie is men er altijd wel zeker van een bepaalde wisselwerking tussen orde en vrijheid te kunnen waarmaken. Wjl de bewindhebbers veel te verliezen hebben, is het handhaven van de publieke orde voor hen van groot belang. Van de andere kant leeft de bevolking beveiligd tegen de excessen van de vorst doordat het kader van hun directe bestuurders steeds klaar staat zich daartegen te verzetten. Tegen dergelijke wederwaardigheden bezit een democratie zonder gewestelijke instellingen geen enkele waarborg. Hoe zou de grote massa met haar vrijheid omspringen in het groot, als zij niet geleerd had er mee te leven in een kleiner kader? Hoe zou de dictatuur weerstaan kunnen worden in een land waar de op zichzelf machteloze individuen door geen enkel

gemeenschappelijk belang met elkander verbonden waren? Wie bevreesd is voor anarchie en wie tegenstander is van dictatuur moeten dus beiden evenzeer hun heil verwachten van de geleidelijke ontwikkeling van een gewestelijke zelfstandigheid (DA, 68-9).

Ook in het fenomeen dat de Amerikaanse burgers zich snel en gemakkelijk verenigen rond politieke hete hangijzers, ziet Tocqueville een heilzame werking van datzelfde principe. Die spontane vormen van politieke organisatie zijn van belang om de 'geest van vrijheid' in de democratie levend te houden.

Opvallend in Tocquevilles beschrijving van de Amerikaanse democratie is de steeds terugkerende tegenstelling tussen aristocratische en democratische samenlevingen. Die tegenstelling fungeert als analytisch raster van waaruit Tocqueville de Amerikaanse samenleving observeert. De aristocratische samenleving is het referentiepunt waarmee hij de democratische samenleving contrasteert. Het gebruik van dit analytische raster hoeft niet te verwonderen. Tocqueville was zelf aristocraat en kende dit type van samenleving van binnenuit. Ook dat heeft hij trouwens gemeen met Montesquieu. Maar waar een en ander Montesquieu ertoe brengt te applaudisseren voor het type van Engelse democratie, waarin de adel bepaalde prerogatieven behoudt – zoals het erfrechtelijk lidmaatschap van het hoger huis en het recht berecht te worden door leden van de eigen stand – is Tocqueville bereid om deze sociaal-politieke prerogatieven van de adel te laten vallen. Wel betreurt hij het 'culturele verlies', dit is het verlies van de specifiek aristocratische cultuur, die gepaard gaat met de ondergang van de aristocratische samenleving.

Interessant aan het gehanteerde analytisch raster is dat de tegenstelling tussen beide samenlevingstypes parallel loopt met het onderscheid tussen de traditionele en de moderne samenleving. Tocquevilles benadering biedt ons een negentiende-eeuwse perceptie van het onderscheid tussen beide samenlevingstypes. Op die manier wordt andermaal duidelijk dat Tocqueville met de termen 'democratie' en 'democratische samenleving' niet primair een politiek bestel of een bepaald regime op het oog heeft, dan wel een nieuwsoortig type cultuur en samenleving dat recent is ontstaan, dat breekt met de aristocratische samenleving en waarvan Tocqueville meent dat het op een niet te stuiten wijze de toekomst voor zich heeft. Hét kenmerk van dit nieuwe type van samenleving situeert Tocqueville in de toenemende gelijkheid tussen de mensen, meer bepaald, in de steeds toenemende gelijkheid inzake bestaanscondities. Tot slot leidt het gebruik van het binaire schema aristocratische versus democratische samenleving Tocqueville tot het ontwikkelen van een algemeen model – een ideaaltipe in weberiaanse zin – van de democratische samenleving. Dit gebeurt vooral in het tweede deel van *De la démocratie en Amérique*. Opgemerkt daarbij dient wel dat het gehanteerde binaire schema een 'historische asymmetrie'

vertoont. De egalisering van de bestaanscondities, kenmerkend voor de democratie, maakt het in de ogen van Tocqueville onmogelijk dat er binnen de democratische samenleving ooit nog een nieuwe aristocratie, laat staan een nieuwe aristocratische samenleving zou kunnen ontstaan. De opmars van de democratische samenleving betekent dus het definitieve afscheid van de aristocratische samenleving.

3. Politiektheoretische bevindingen

Op grond van zijn onderzoek naar de Amerikaanse samenleving komt Tocqueville tot een aantal algemene politiektheoretische bevindingen. Vooreerst is er het belang van de decentralisatie van de macht. Die wordt het beste gerealiseerd via een federale staatsstructuur en de uitbouw van lokale machtscentra. De democratische machtsuitoefening dient immers zo dicht mogelijk bij de burgers te gebeuren. De redenen voor het beklemtonen van die decentralisatie zijn tweemaal. Vooreerst is de centralisatie van de macht bedreigend voor de vrijheid van de burger. De Franse Revolutie heeft duidelijk gemaakt dat en hoe de liquidatie van het politieke middenveld – de traditionele, nog op de vroegere feodaliteit gestoelde machtscentra – de individuele burger machteloos maakt tegenover een almachtig centraal gezag. De revolutie die alle burgers gelijk heeft gemaakt, heeft nog slechts één machtsconcentratie overgelaten: de centrale overheid waartegen de individuele staatsburger zo goed als machteloos is. Het bewijs daarvan ziet Tocqueville in de lotgevallen van de Franse Revolutie: in het feit dat Napoleon, na zijn staatsgreep in 1799, een despotie heeft kunnen uitoefenen zonder voorgaande. De mogelijkheid daarvan lag precies in de afwezigheid van de intermediaire niveaus van machtsuitoefening.⁹ Vervolgens werkt de uitbouw van een modern, almachtig centraal gezag de politieke apathie van de burger in de hand, omdat hij tegenover een machtsapparaat staat dat ver van de lokale realiteit beslissingen neemt. Daarom ook beschouwt Tocqueville de vormen van spontane politieke organisatie, zoals hij die aan het werk heeft gezien in de Verenigde Staten, als een probaat tegengif én tegen de almacht van het staatsapparaat, én tegen de steeds sluimerende politieke apathie binnen de democratische samenleving. Vrije politieke verenigingen en lokale bestuursorganen zijn mechanismen die de burger rechtstreeks bij de besluitvorming betrekken én ook mechanismen die de voor de democratische samenleving zo broodnodige maatschappelijke consensus – het cement van de samenleving – bewerkstelligen.

Een tweede bevinding betreft het belang van de zeden en gewoonten, en inzonderheid van de religieuze geloofssystemen, voor de (democratische) samenleving. Daaronder verstaat Tocqueville het geheel van waarden en overtuigingen die de leden van de samenleving gemeen hebben. Zij moeten er immers voor zorgen dat de burger ten allen tijde de morele discipline kan

opbrengen om loyaal de wetten na te leven en zijn plichten als burger ernstig te nemen. De morele deugd die hij in dat verband geschikt acht om in een democratie te 'cultiveren' is die van het 'welbegrepen eigenbelang'. In een democratische context doet zij wat de politieke deugden in de Oudheid bewerkstelligden: het terugschroeven van het onmiddellijke nastreven van het eigenbelang ten voordele van een meer algemeen belang dat slechts indirect aan het individu ten goede komt.

In dat verband merkt Tocqueville nog op dat de kracht van de Amerikaanse samenleving wellicht bestaat in het *samengaan* van de religieuze geloofsovertuiging met de geest van vrijheid – een karakteristieke erfenis van de protestants-puriteïne oorsprong van de Amerikaanse samenleving – terwijl de zwakte van de Europese situatie er precies in bestaat dat de geest van vrijheid en de belangen van de geïnstitutionaliseerde religie altijd aan elkaar tegengesteld zijn geweest.

De derde en laatste bevinding van Tocqueville heeft betrekking op het altijd aanwezige gevaar binnen de democratie om af te glijden naar een 'totalitaire democratie'. De oorzaken daarvan ziet Tocqueville in het fenomeen van de 'tirannie van de meerderheid'. De vrijheid van het individu wordt de das omgedaan door een oppressieve sociale druk (cf. het dictaat van de publieke opinie). Maar ook de desinteresse van de burger voor de politiek is hier een factor van belang. De democratische burger is danig begaan met het streven naar persoonlijke welvaart, dat hij het politieke bedrijf graag overlaat aan derden, die op dat ogenblik zo goed als vrij spel krijgen. Bovendien tolereert de democratische burger diepgaande bemoeienissen van overheidswege in het eigen privé-leven, in ruil voor een verregaande 'verzorging' vanwege de staat (cf. het fenomeen van de 'verzorgingsstaat'). Tocqueville meent dat hij hier een nieuw soort 'dictatuur' op het spoor is:

Tevergeefs zoek ik zelf naar de termen die precies de idee welke ik mij ervan gevormd heb adequaat zou kunnen weergeven. [...] Het begrip is nieuw; een term ervoor ontbreekt; ik moet dus proberen het te omschrijven. [...] Ik zie dan voor me een ontelbare massa van in alle opzichten gelijke mensen, die heel egocentrische bezig zijn met het rusteloos najagen van de onbeduidende, burgerlijke genoegens waar zij hun hart op gezet hebben. Ieder op zichzelf genomen vormt een eigen wereldje waarbuiten het lot der anderen zich voltrekt: zijn gezin en zijn kennissen betekenen voor hem de mensheid, want ofschoon hij zich beweegt tussen zijn medemensen, hij neemt ze nauwelijks waar; hij komt met hen in voortdurende aanraking zonder dat zij hoegenaamd iets voor hem betekenen. [...]. Boven al deze egocentrische individuen torent een enorm bevoogdend machtsapparaat als enige instantie die hun welzijn garandeert en hen van de wieg tot het graf begeleidt. Het is allesomvattend, voorziet en regelt alles tot in de details en wel met fluwelen handschoenen. Er zou een vergelijking te

maken zijn met de verhouding ouders-kinderen, als het zijn doel zou zijn de mensen tot mondigheid op te voeden. Het tegendeel is waar: het probeert de onderdanen hopeloos gefixeerd te houden in een staat van onmondigheid. [...] Altijd al liep ik rond met het vermoeden, dat het bovenbeschreven soort gereguleerde, gemoedelijke fluwelen slavernij meer dan men zou denken kan samengaan met sommige uiterlijke vormen van vrijheid; het ziet zelfs kans tot stand te komen in het kader zelf van de volkssoevereiniteit. [...] Als een doekje voor het bloeden troost [de mens] zich over die bevoogding met de gedachte, dat hij zijn betuttelaars zelf uitgekozen heeft (DA, 128-130).

In enkele pennentrekken schetst Tocqueville hier de contouren van wat wij intussen hebben leren kennen als de 'verzorgingsstaat'. Voor Tocqueville zowaar géén perspectief om naar uit te kijken: de democratie vervalt er tot een fluwelen slavernij die zichzelf bovendien als vrijheid begrijpt.

Besluit

Toch, zo besluit Tocqueville zijn onderzoek, is de balans van democratische samenleving niet zonder meer negatief. Dat is zeker het geval wanneer we ons de contouren van die nieuwe maatschappij, zoals we ze in de toekomst kunnen verwachten, trachten voor de geest te halen:

Er komt een betere verdeling tussen fortuin en ellende. [...] Er is geen plaats meer voor een ongehoorde opeenhoping van privé-kapitaal, zo min als voor onoverkomelijke armoede. [D]e algemene levensstijl ligt in het gulden midden, geweld komt zelden voor en wreedheid is vrijwel onbekend. De gemiddelde leeftijd stijgt. Het persoonlijke bezit is stabiel. Grote luxe maakt plaats voor een verzorgd en genoeglijk leven. [...] Persoonlijke eruditie wordt zeldzaam, maar men vindt minder analfabeten. Bij minder geniale uitschieters treft ons een meer gespreide basisontwikkeling. [...] De banden van sociale klasse, nationaliteit en ras doen zich minder gelden; de fundamentele binding van het gezamenlijk menszijn spreekt sterker. [-] Ik laat mijn blik dwalen over deze ontelbare massa gelijkgeschakelde wezens, waaruit niets zich verheft en niemand naar beneden tuimelt. En de aanblik van deze absolute gelijkvormigheid verbijstert en bedroeft mij. Ik voel mij ertoe geneigd het vergane cultuurpatroon te betreuren. [...] Wat mij [echter] als een regressie voorkomt moet in [Gods] ogen vooruitgang zijn; wat mij tegen de borst stuit, is Hem dierbaar. Onderlinge wettelijke gelijkheid boet wellicht in aan maatschappelijk reliëf, maar zij dient een grotere rechtvaardigheid. Deze rechtvaardigheid nu maakt haar grootheid en verhevenheid uit (DA, 135-7).

De betekenis van Tocqueville voor het latere politieke denken kunnen we moeilijk overschatten. Evident hebben zowel de conservatieve als de liberale tradities zich op hem (kunnen) beroepen. De onmiskenbare nostalgie naar het

aristocratische verleden die uit zijn teksten opklinkt, in verrassende combinatie met de nadrukkelijke bekommernis om de individuele vrijheid veilig te stellen maken die ambivalente receptie ook mogelijk. Maar misschien ligt de theoretische betekenis van Tocqueville nog ergens anders. In een negentiende eeuw waarin filosofen, historici en sociaal-politieke theoretici op de eerste plaats op zoek zijn naar de onwrikbare wetmatigheden van de geschiedenis, heeft Tocqueville op de eerste plaats oog voor de historische individualiteit van gebeurtenissen en ontwikkelingen. Allicht is dat reden waarom zijn gedachtegoed vooral grote waardering te beurt is gevallen van de kant van theoretici, zoals Max Weber, Raymond Aron en Claude Lefort, die zin hebben voor de empirische verscheidenheid, de historische contingentie, de individualiteit en eenmaligheid van maatschappelijke en politieke ordeningen, en voor het intrinsiek ambivalente karakter dat elk samenlevingstype kenmerkt.

Noten

¹ De vier miljoen resterende stemgerechtigden duiden vijftienduizend kiezers (= minder dan 1% van de stemgerechtigde bevolking) aan, wier kandidaatstelling eveneens afhankelijk is van hun belastingsbijdrage (cijns). En dat geldt ook voor de afgevaardigden voor de volksvergadering die door die vijftienduizend kiezers verkozen werden.

² In België zullen de vrouwen pas stemrecht krijgen na Wereldoorlog II.

³ Ik citeer uit A. de Tocqueville, *De democratie in Amerika*, Bloemlezing, samengesteld en ingeleid door J.M.M. de Valk, Kampen, Kok Agora, 1990, p. 26 (in de tekst afgekort als DA). Een recente uitgave van de oorspronkelijke Franse tekst is: Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique I & II*. Parijs, Gallimard, 1986.

⁴ Zie Claude Lefort, 'De l'égalité à la liberté. Fragments d'interprétation de *De la démocratie en Amérique*', in C. Lefort, *Essais sur le politique. XIXe-XXe siècles*, Parijs, Éditions du Seuil, 1986, p.217-247). Hoewel van cruciaal belang, kan ik in dit bestek niet verder ingaan op die kritische lectuur van Tocqueville door Lefort.

⁵ Het gebruik van de term democratie bij Tocqueville mag ons daarbij niet op een dwaalspoor brengen. Tocqueville, zo hebben we reeds aangestipt, verstaat daaronder immers een samenleving van individuen die een verregaande gelijkheid inzake bestaansvoorwaarden delen. De term democratie draagt bij Tocqueville dus op de eerste plaats op een sociaal-economische realiteit.

⁶ Cf. Raymond Aron, *Les étapes de la pensée sociologique. Montesquieu, Comte, Marx, Tocqueville, Durkheim, Pareto, Weber*. Parijs, Gallimard, 1967.

⁷ In het reeds aangehaalde artikel stelt Lefort ook Tocquevilles ambivalente kijk op de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid in het licht. Lefort wijst er namelijk op dat voor Tocqueville vrijheid en gelijkheid enerzijds onafhankelijke variabelen zijn die perfect los van elkaar gerealiseerd kunnen worden, of zelfs – zoals in het geval van de democratie – met elkaar in conflict kunnen treden, maar dat de gelijkheid, anderzijds, pas in haar

volkomen gestalte gerealiseerd is, als ze samengaat met vrijheid, wat zou impliceren dat gelijkheid spontaan op de vrijheid is gericht als op haar ingeboren telos. Vanuit dat laatste perspectief zouden vrijheid en gelijkheid noodzakelijk in elkaars verlengde liggen (cf. C. Lefort, 'De l'égalité à la liberté. Fragments d'interprétation de *De la démocratie en Amérique*', p.230 e.v.).

⁸ Cf. Montesquieu, *De l'esprit des lois*, Livre XI, Ch. 4.

⁹ Zijdelings zij erop gewezen dat Tocqueville die analyse van de Franse Revolutie uitvoerig heeft overgedaan in zijn ander grote werk: *L'ancien régime et la révolution* (1856). Hij komt daarbij tot de verrassende vaststelling dat de revolutie niet het resultaat is van de penibele omstandigheden waarin het volk zich op dat ogenblik bevond, maar het gevolg is van het 'ongeduld' bij het volk om de maatschappelijke veranderingen die het land reeds in belangrijke mate had doorgemaakt ook vertaald te zien in politieke hervormingen. Bedoelde sociale evolutie was volgens Tocqueville reeds opgestart onder het vorstelijk absolutisme en bestond uit de afbraak van de oude feodale samenlevingsstructuren. Hij wijst er in dat verband op dat de toename van centralisatie in het bestuur, de versnippering van het grootgrondbezit en het verval van de adel, onder meer door het 'te koop' stellen van adellijke titels aan welstellende burgers, reeds lang vóór 1789 begonnen was. Daardoor ontstond een – op termijn onhoudbare – tegenstelling tussen de (tendens tot) democratisering van de Franse samenleving – waarin het standenonderscheid steeds meer vervaagde – en haar bestaande politieke instituties, die precies op die standenonderscheiden waren gebaseerd. Tocquevilles analyse van de oorzaken van de Franse Revolutie is in die zin opmerkelijk dat hij komaf maakt met de gangbare opvatting als zou de Franse Revolutie vooral het werk zijn geweest van 'les philosophes', de achttiende-eeuwse Verlichte intellectuelen en hun invloed op de samenleving. Tevens wijst hij erop dat de Franse Revolutie niet ontstaan is in een periode van economische crisis, maar precies in een periode met een gunstige economische conjunctuur. Een en ander brengt hem ertoe de Franse Revolutie niet te beschouwen als een breekpunt in de geschiedenis, maar als een fase van 'historische versnelling': als een moment waarop aan de gang zijnde maatschappelijke processen plots in een stroomversnelling geraken.

PERSONALIA

Antoon Braeckman is hoofddocent aan de Katholieke Universiteit Leuven en is samensteller en inleider van de bundel *Onbehagen met de moderniteit* (Kapellen, Pelckmans, 2001).

Ignas Devisch, verbonden aan de vakgroep Wijsbegeerte en moraalwetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel, publiceert in 2003 de handelseditie van zijn dissertatie, *Wij. Jean-Luc Nancy en het vraagstuk van de gemeenschap in de hedendaagse wijsbegeerte* bij Peeters (Leuven).

Robert Legros is hoogleraar filosofie aan de Université de Caen, hij doceert ook aan de Université libre de Bruxelles; in 1999 publiceerde hij *L'avènement de la démocratie* (Parijs, Grasset).

Paul van Tongeren is hoogleraar filosofie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen; binnenkort verschijnen *Over het verstrijken van de tijd* (Thijm-essay, Nijmegen, Valkhof Pers) en *Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdethiek* (Amsterdam, SUN-Boom).